

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

ЛІНЦОВА Надія Юріївна

УДК 366.1: [316.343.64 + 316.728]

СПОЖИВАННЯ В СТИЛІ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ СІЛ

22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі соціальної психології Інституту соціології НАН України.

Науковий консультант: доктор соціологічних наук, професор
Злобіна Олена Геннадіївна,
Інститут соціології НАН України, завідувач відділу
соціальної психології

Офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор
Пачковський Юрій Франкович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка, завідувач кафедри соціології

доктор соціологічних наук, професор
Шатохін Анатолій Миколайович,
Уманський національний університет садівництва,
професор кафедри соціально-гуманітарних і правових
дисциплін

Захист відбудеться «11» травня 2021 року о 11-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 26.229.01 в Інституті соціології НАН України за адресою: 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології НАН України за адресою 01021, вул. Шовковична, 12, м. Київ.

Автореферат розісланий «___» квітня 2021 року

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н. І. Соболева

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Спостереження за глобальними процесами модернізації показують, що споживчі революції тією чи іншою мірою відбуваються в усіх країнах, які трансформуються, незалежно від географії, культурних і навіть політичних чинників. Стрімка адаптація та наслідування зразків споживання розвинених країн призводять, за словами Д. Лернера, до «революції зростаючих фрустрацій», у процесі якої значно зростають споживчі домагання і відбувається незворотний розрив з існуючими цінностями і нормами.

Трансформації в соціальному, економічному і культурному житті України ведуть до докорінних змін у сучасному способі життя. Зростає варіативність стилів життя, а разом з цим і різноманітність стилів споживання. Проте всі спостереження за змінами в стилізації відбуваються через аналіз практик і поведінки мешканців міст; мешканці ж сіл, хоча і становлять третину населення України, традиційно сприймаються як гомогенна група, зосереджена на проблемі виживання і позбавлена доступу до простору стилів. До того ж ця група є важкодоступною для вивчення інструментами прикладних соціологічних досліджень.

Зміни сільського способу життя зумовлюються насамперед переходом до багатоукладної експліцитної сільської економіки з комбінацією звичних і нових форм зайнятості. Традиційно сільський спосіб життя визначався дослідниками як монолітний з огляду на специфіку зайнятості у сільськогосподарському виробництві, але за умов сучасного стану аграрного сектору сільське господарство повною мірою вже не забезпечує селян роботою. Поширення нових форм зайнятості (підприємництва, заробітчанства), посилення маятникової трудової міграції створюють основу для розвитку полістилізму на селі. Важливу роль у розвитку полістилізму відіграє розвиток технологій і засобів комунікації, що також сприяє зростанню просторової мобільності сільських мешканців, пришвидшує ритм запозичень нових норм і поведінкових зразків. Усе це прямо впливає на зміни у споживанні мешканців села. Простір споживання розширюється як об'єктивно (завдяки розвитку сфер торгівлі і сервісу на селі), так і суб'єктивно через інтеріоризацію різноманітних зразків споживання та індивідуалізацію смаків і споживчих практик. Особливу роль у розширенні простору споживання відіграє дигіталізація українського суспільства. У містах інтернет-торгівля вже стала для мешканців звичною практикою, а в селі ці процеси актуалізуються саме зараз.

Ключова дослідницька проблема полягає не в тому, щоб описати відмінність між стилями споживання міських і сільських мешканців, а в тому, як взагалі описати наявні стани сільського життя, адже стильова поведінка селян залишається прихованою від спостережень. Логіка споживання сільських мешканців змінюється, неясно, як поєднується перехід до комбінованих форм зайнятості з «моральною економікою селянства», ознаками якої є орієнтація на накопичення ресурсів та усунення ризиків. Усе це потребує нових підходів до концептуалізації стилю споживання сільських

мешканців. Відповідно, розроблення концептуального апарату для аналізу стилів життя сільських мешканців в умовах сучасної України стає актуальним завданням.

Наукове обґрунтування використання концептуального конструкту стилю споживання як показника трансформації сучасного стилю життя сільських мешканців потребує аналізу теоретико-методологічних підходів і напрацювань з даної проблематики у працях різних авторів.

У соціологічній класиці інтерпретації дихотомії сільського і міського представлені у працях Ф. Тьонніса, Е. Дюркгайма, М. Вебера, К. Маркса, В. Зомбарта, А. Радклифф-Брауна, К. Маннгайма, Р. Мертона. Ключовий розвиток соціології села, з одного боку, здійснено класиками американської соціології села (П. Сорокіним, К. Ціммерманом, Ч. Гелпіним, У. Томасом і Ф. Знанецьким), а з іншого – представниками наукового напрямку *community study* і зокрема в межах монографічної школи Франції (праці Ле Пле) й Румунії (Д. Густі). Істотний внесок у дослідження сільського способу життя зробила радянська соціологія села (Ю. Арутюнян, Є. Мурнієк, В. Староверов та ін.). Особливої уваги заслуговують напрацювання новосибірської школи (Т. Заславська, Р. Ривкіна та ін.). У працях Т. Шаніна, В. Виноградського, О. Фадєєвої аналізуються особливості соціальної взаємодії в контексті неформальної економіки й мережевих процесів та сільських спільнотах. В. Тарасенко розглядає трансформацію українського селянина як суб'єкта господарювання на землі. Проблематика змін в українському сільському соціальному світі розкривається у працях А. Шатохіна, О. Іваненко, В. Аллена, О. Гончарука, Л. Перотти, В. Чигрина, Л. Зеленкевич; демографічним проблемам українського села присвячені праці І. Прибиткової. Теоретико-методологічні підходи до аналізу стилів життя представлені у працях українських дослідників Л. Бевзенко, М. Шульги, Є. Головахи, Н. Паніної, І. Кононова, О. Злобіної, А. Ручки. Дослідженню феномену споживання в сучасному українському суспільстві присвячені праці Я. Зоської, І. Набруско, Ю. Пачковського та А. Максименко, М. Мастинець, Г. Сорокіної. Наразі в Україні існує невеликий досвід спеціалізованих емпіричних досліджень села й сільських спільнот і практично бракує досвіду емпіричних досліджень сучасного стилю життя та стилів споживання мешканців сіл. При цьому слідування загальновизнаному підходу до концептуалізації стилю споживання не може вважатися задовільним у випадку сільського споживання.

Використання конструкту «стиль споживання» як показника трансформації сучасного стилю життя сільських спільнот створює теоретичні і практичні виклики, адже докорінні зміни в сучасному сільському способі життя, стилях життя і стилях споживання потребують суттєвого переосмислення ключових дослідницьких категорій.

Отже, *наукова проблема* полягає в невідповідності суперечливих теоретичних трактувань щодо розуміння та соціологічної інтерпретації стильового різноманіття реальних споживацьких практик і поведінки мешканців сіл в умовах докорінних змін у сучасному сільському способі життя та неузгодженості методологічного інструментарію, який ґрунтується на цих трактуваннях, що потребує суттєвого переосмислення ключових дослідницьких категорій і наукового обґрунтування концептуального конструкту стилю споживання як показника трансформації сучасного стилю життя сільських мешканців та подальшої верифікації його евристичного й вимірювального потенціалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження не пов'язане з науково-дослідними темами і планами Інституту соціології НАНУ.

Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні теоретичних основ і емпіричних характеристик споживання у стилі життя мешканців сіл. Для досягнення вказаної мети було поставлено такі **завдання**:

- визначити теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження способу і стилю життя сільських мешканців;
- з'ясувати та дослідити специфіку сільського способу життя і специфіку споживання сільських мешканців;
- виявити співвідношення та взаємовпливи сільського способу життя зі специфічно сільським споживанням;
- обґрунтувати підхід до концептуалізації конструкту стилю споживання сільських мешканців;
- уточнити та операціоналізувати критерії й показники споживання сільських мешканців;
- розробити аналітико-теоретичну модель стилів споживання сільських мешканців;
- удосконалити методику відбору кейсів сіл і до організації польового етапу емпіричних соціологічних досліджень у сільській місцевості;
- здійснити емпіричну верифікацію аналітико-теоретичної моделі стилів споживання.

Об'єкт дослідження: сільський стиль життя.

Предмет дослідження: стилі споживання мешканців сіл.

Методи дослідження. У ході дослідження використано загальнонаукові й соціологічні методи. За допомогою методів аналізу та синтезу виокремлено габітуальні основи сучасного стилю життя мешканців сіл, здійснено узагальнення основних положень соціологічних теорій щодо розуміння сутності сільського способу життя і сільського споживання з притаманними їм характерними рисами. За рахунок використання методу операціоналізації й інтерпретації понять досліджено поняттєво-категоріальний апарат власне сільських способу життя і стилю споживання.

На основі використання методів порівняння та типологізації запропоновано типологію перехідних стилів життя сільських спільнот і типології стилів споживання сільських мешканців. Методи логіко-історичного й ретроспективного аналізу використано для порівняння сільського способу життя і специфіки споживання сільських мешканців в історичній ретроспективі 1968, 2014 і 2017 років (радянський і сучасний періоди).

Для емпіричної експлікації положень, сформульованих на основі теоретичного аналізу, використовувалися: результати власного дослідження авторки, вторинний аналіз даних соціологічних опитувань і статистичні спостереження.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять результати авторського дослідження (кейс-стаді) стилю споживання і способу життя сільських мешканців, отримані методом фокус-групових дискусій із мешканцями сіл (у 2014, 2017, 2019 і 2020 роках загалом проведено 10 ФГД), дані

загальноукраїнських соціологічних опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України, дані Державної служби статистики України та інші джерела інформації, які фіксували перебіг змін у способі життя сучасного українського села.

Наукова новизна отриманих результатів. Основні положення наукової новизни дисертаційної роботи можна сформулювати так:

уперше:

– виокремлено габітуальні основи сучасного стилю життя мешканців сіл: *габітус «на землі»* (габітус постійного зв'язку з землею, характерний для селян, які залежать від результатів роботи на землі); *габітус «біля землі»* (габітус, характерний для селян, які мають комбінації аграрного і неаграрного типу зайнятості; *габітус «від землі»* (габітус розриву з землею, характерний для маятникових трудових мігрантів до міст, заробітчани та сільської молоді, орієнтованої на виїзд із села);

– ідентифіковані відмінності стилів споживання сільських мешканців у межах виокремлених габітусів, які дають підстави підтвердити можливість застосування існуючих теоретичних моделей для опису стилів споживання сільських мешканців;

– здійснено типологізацію перехідних сільських стилів життя (*стиль життя максимально віддалених сіл, стиль життя у приміських селах, стиль життя пересічних сіл*), яка дає змогу спостерігати наслідування, протидію і прийняття зразків міського споживання мешканцями сіл;

– здійснено типологізацію сільських стилів споживання на основі базових координат процесу споживання – «хочу» (рівень споживчих домагань) і «можу» (рівень споживчих можливостей): а) *насичений тип* («не хочу», але «можу»), б) *розвинений тип* (і «хочу» і «можу»), *дефіцитарний тип* («хочу», але «не можу»), в) *нерозвинений тип* («не хочу» і «не можу») та в межах кожного типу визначені ознаки споживчих практик, які характерні для різних стилів життя сільських мешканців;

– проведено порівняльний аналіз сільського способу життя і специфіки споживання сільських мешканців в історичній перспективі (монографічний кейс сіл Терпіння і Мирне в 1968, 2014 і 2017 рр.) та виявлено співвідношення і взаємовплив споживання із типами зайнятості, а також зафіксовані зміни у сільському стилі споживання між радянським та сучасним селом;

удосконалено:

– систему показників та індикаторів власне сільського способу життя (зокрема до змістовних характеристик практик додані показники: ресурси соціокультурного середовища; профіль мешканця сільської спільноти) й верифіковано можливість застосування показників на зібраному емпіричному матеріалі;

– підходи до відбору кейсів сіл і до організації польового етапу емпіричних соціологічних досліджень у сільській місцевості: через залучення «провідників» із сільського соціального простору до процедури рекрутингу респондентів, врахування сільськогосподарських циклів і сезонності сільськогосподарських робіт у таймінгу проведення фокус-групових дискусій.

набули подальшого розвитку:

– класифікація аграрного, неаграрного та перехідного (комбінованого) сільського способу життя через їх пов'язаність із формами зайнятості;

– система ознак сільського способу життя, які конституують стиль життя і є системотворчими для стилю споживання, а саме: вплив сільськогосподарських сезонів на споживчі практики; сезонність у доходах, покупках і витратах; ведення особистого підсобного господарства;

Практичне значення отриманих результатів. Результати даного дослідження можуть бути використані в управлінській практиці для розроблення способів реалізації державних цільових програм розвитку українського села, зокрема щодо підтримки процесу соціальної сфери села; для розроблення нових курсів у межах університетських навчальних програм, а також для вдосконалення програмного забезпечення дисциплін, що вже значаться у навчальних планах, зокрема курсів «Соціологія села», «Соціологія повсякдення».

Особистий внесок здобувача. Усі ключові ідеї, положення і висновки дисертаційного дослідження розроблялись авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження відбулась у виступах на шести фахових наукових конференціях: VIII Всеросійській науковій конференції «Споживання як комунікація: люди і речі», Санкт-Петербург, 2012; II Конгресі Соціологічної асоціації України «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи», 2013; Міжнародній конференції «Варіації модерну та модернізації: український соціум в контексті глобальних процесів», 2013; XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Якубинська наукова сесія», 2016; III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання», 2017; XV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: модернізація суспільства та соціальні технології», 2018.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 12 наукових публікаціях (без співавторства): у шести статтях, опублікованих в українських наукових виданнях, включених до переліку фахових видань із соціології; двох статтях, опублікованих у наукових виданнях за кордоном, а також у чотирьох збірниках тез учасників всеукраїнських та міжнародних наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою і завданнями дисертаційного дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел; також містить додатки: інструментарій емпіричного етапу дослідження та супровідні дослідницькі матеріали. Обсяг основної частини дисертації 170 сторінок, список використаних джерел містить 215 найменувань. Загальний обсяг дисертації – 249 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступній частині роботи розкрита актуальність дослідження, сформульована наукова проблема, розв'язанню якої присвячено дисертаційний текст, визначено об'єкт, предмет, мету і завдання дослідження, позначена теоретична рамка та методи, виявлено наукову новизну та практичне значення отриманих результатів.

Розділ 1 «Теоретичне розроблення стилів життя і стилів споживання сільських мешканців» дисертаційної роботи присвячено аналізу існуючих теоретичних розробок стилю життя.

У підрозділі 1.1 *«Теоретико-методологічні підходи до аналізу стилів життя в соціологічній традиції»* розглянуто три підходи до аналізу феномену стилю життя. Перший пов'язує стиль із проблемами соціальної стратифікації суспільства: стиль життя як критерій статусної диференціації (Вебер), стиль життя як результат конструювання соціального простору (Бурдьє), стиль як результат двостороннього впливу силового поля й індивіда на відтворення споживчих стилей (Ільїн). Другий представлений теорією демонстративного споживання Т. Веблена, за яким споживчі практики засновані на механізмі соціального порівняння. Третій підхід розглядає проблематику життєвих стилів у межах зростаючої культурної диференціації й ідей полістилізму: стиль життя як процес матеріалізації, об'єктивізації ідентичності і соціального самоствердження індивіда (Зіммель); стиль життя як ідентичність, яка досягається за допомогою споживання речей – знаків і символів (Бауман, Бек). Через категорію габітусу обґрунтовано взаємозв'язок між соціальною структурою суспільства, стилем життя і характером споживання.

У підрозділі 1.2 *«Контекстуальний аналіз категорії споживання»* розглянуто методологічні передумови для визначення і використання категорії споживання; простежено модифікацію категорії споживання й набуття нею нових рис. Наведено уточнення змісту категорії, які розкривають розбіжності під час розгляду споживання з економічної та соціологічної перспектив.

У підрозділі 1.3 *«Моделі стилів споживання для суспільств, які трансформуються»* з метою дослідження виокремлено і розглянуто базові моделі класичного споживання – модель демонстративного або престижного споживання, модель гедоністичного споживання, модель пуританського споживання, модель дауншифтингу; як їх модифікації – моделі некласичного споживання – моделі творчого або просьюмерського споживання; модель контркультурного споживання, моделі етичного й екологічного споживання. Описані різні форми споживчої поведінки (гіперспоживання, терапевтична покупка, афіліативні практики). Розглянуто приклади функціональних, фрагментарних та адаптивних практик споживання, пов'язані з браком фінансових ресурсів для споживання. Описане габітусне споживання, яке виникає в результаті тривалого перебування в соціальній позиції і може мати ознаки мінімізованого стилю, накопичувального стилю або стилю престижного споживання еліт.

Обґрунтовано необхідність розгляду споживання як комплексного, одночасно економічного, соціального і культурного феномену, дослідження якого має відбуватися як із застосуванням економічних категорій (рівень, якість життя тощо), так і з використанням категорій, що прояснюють знаковий і символічний зміст споживання, уточнюють контекст та дають можливість досліджувати повсякденність із характерним для неї світом споживчих практик і стилів.

Розділ 2 «Спосіб і стиль життя сільських спільнот» спрямований на побудову теоретико-методологічної бази для досліджень стилів життя і стилів споживання сільських мешканців.

У підрозділі 2.1 «Концептуальні засади соціологічних досліджень сільських спільнот» розглянуто теоретичні основи і конкретні приклади соціологічних досліджень сільського соціального простору. Проаналізована дихотомія сільського і міського у працях класиків соціології, розглянуто концептуальні засади дослідження села в напрямі community study та їх критика з боку позитивістів. Окреслено розвиток напрямку в межах «континентальної» монографічної школи Франції та Румунії. Сутність монографічного методу полягає у всебічному, цілісному і комплексному аналізі локального об'єкта як кейсу (сукупності типологічно схожих сільських локальних спільнот).

Досліджено внесок у розвиток концептуальних засад дослідження села новосибірської школи соціології села, розглянуті праці, присвячені особливостям соціальної взаємодії в сучасних сільських локальних спільнотах, зокрема в контексті неформальної економіки і мережевих процесів. Описано сучасний стан досліджень проблематики сільських спільнот, у якому провідною темою досліджень стають процеси субурбанізації, а увагу зосереджено, наприклад, на вивченні сільських спільнот як соціальних систем і аналізуються способи, завдяки яким сільські спільноти пристосовуються до змін, викликаних зовнішніми економічними і соціальними зрушеннями. Реконструкція даних із проаналізованих досліджень показала, що коло показників сільського способу життя дуже широке і потребує не просто складання такого переліку, а й його змістовної структури.

У підрозділі 2.2 «Показники сільського способу життя» операціоналізовано зміст поняття сільського способу життя та здійснено адаптацію поняття для вивчення його інструментами соціологічних досліджень. Побудована система показників та індикаторів власне сільського способу життя в координатах змісту (змістовні характеристики практик), динаміки (динаміка повсякденної активності) і сенсу (суб'єктивні оцінки способу життя).

У підрозділі 2.3 «Сільський стиль життя: культуральний та габітуальний виміри» визначається специфічна галузь подальшого застосування категорії стилю життя і проводиться розмежування з категорією способу життя. Здійснюється операціоналізація та моделювання сільських стилів життя і сільських стилів споживання в культурному й габітуальному вимірах. Конструювання стилів життя в культурному вимірі проведено на основі поєднання елементів традиції й модерну, запропоновано типологію перехідних стилів життя та висунуто гіпотези для подальшої емпіричної перевірки. Габітуальний вимір стилів життя сільських мешканців дає можливість простежити, як сільський спосіб життя через габітус формує сільський стиль життя і як він проявляється у смаках і практиках селян.

У межах аграрного способу життя виокремлено габітус «на землі» як габітус постійного зв'язку із землею, в умовах комбінації аграрного і неаграрного типу зайнятості діє габітус «біля землі», у межах неаграрного сільського способу життя виокремлено габітус «від землі» як габітус розриву з землею.

У підрозділі 2.4 «Модель стилю споживання сільських мешканців» розроблено модель стилів споживання мешканців сіл і здійснено її операціоналізацію.

Здійснено генералізований опис моделі за всіма параметрами, які включають такі показники: а) способу життя (аграрний, перехідний, неаграрний); б) габітуси сільського життя («на землі»; «біля землі»; «від землі»); в) ресурси для здійснення

стилю споживання різного типу (фінансові, матеріальні, просторові, інформаційні тощо) й різного ступеня вираження (високий, середній та низький ресурс); г) принципові орієнтації у споживанні (координати VALS-2): орієнтовані на самоствердження, на дії, на зовнішню оцінку, на статуси, на принципи, на пошук нового досвіду, на безпеку; д) авторська типологія стилів споживання: насичений тип, розвинений тип, дефіцитарний тип та нерозвинений тип сільського споживання.

З огляду на тип зайнятості виділяються стилі споживання таких груп сільських мешканців: а) в межах габітусу «біля землі» – стилі споживання: сільської інтелігенції і службовців, маятникових трудових мігрантів, міських селян, родин заробітчанин, підприємців у сфері послуг і торгівлі на селі, пенсіонерів; б) у межах габітусу «на землі» – стилі споживання: фермерів, родин, які ведуть товарне ОПГ, працівників вищої ланки агровиробництва, найманих працівників, сезонних сільськогосподарських робітників, родин, які ведуть ОПГ для особистих потреб.

Розділ 3 «Стилi споживання сільських мешканців» дисертаційного дослідження присвячено пошуку емпіричних підтверджень існування змодельованих стилів сільського споживання.

У підрозділі 3.1 «Програма емпіричного дослідження» розроблено програму емпіричного дослідження стилю споживання і способу життя сільських мешканців із використанням якісної методології соціологічних досліджень. Протягом 2014–2020 рр. зібрано кейси 10-ти сільських населених пунктів.

Основне емпіричне дослідження тривало протягом п'яти років і складалося з трьох періодів/етапів збору даних. Перший період тривав у січні–лютому 2014 року обсягом 5 фокус-групових дискусій; другий період – у лютому 2017 року, обсяг робіт склав 3 ФГД. Під час третього періоду в червні 2019 і серпні 2020 року було проведено 2 завершальні ФГД, на яких гайд дискусії оновлено питаннями про ставлення сільських мешканців до відкриття ринку землі, а в 2020 році – питаннями про ставлення селян до зняття мораторію на продаж землі та вплив пандемії коронавірусу на споживчі практики.

У підрозділі 3.2 «Стиль споживання сільських мешканців: перехід від моностилізму до полістилізму» особливості сучасного стилю споживання сільських мешканців розглядаються на тлі відтворення картини сільського споживання в історичній перспективі.

З огляду на існуючу історію монографічного дослідження села Терпіння, на кейсах сіл Мирне та Терпіння відслідковуються приклади радянського стилю сільського споживання й виокремлюються ознаки стилю, що зазнали найбільшої трансформації. Зникнення дефіцитарності, характерної для споживання в радянський період, сприяло переходу від моностилізму до полістилізму. У сучасний період обраний стиль споживання сільського мешканця стає типовим споживчим вибором «хочу» в межах його власного «можу».

У підрозділі 3.3 «Чинники, що визначають специфіку сільського споживання» реалізується перехід від узагальнювальних типізацій сільського стилю споживання до верифікації на основі емпіричних даних із ширших кейсів сучасних українських сіл.

У параграфі 3.3.1 «Ресурси сільської спільноти» розглянуто кейси, що описують різну конфігурацію ресурсів і репрезентують окремо групу великих і

малих сіл («перспективні» і «проблемні» села). Констатовано, що в будь-яких умовах, попри те (йдеться про великі чи малі, віддалені чи наближені села) робота на землі залишається практично обов'язковою складовою способу життя людей, які живуть у селі, а отже підтверджено нашу гіпотезу стосовно існування особливого габітусу, який детермінує практики життєдіяльності селян.

У параграфі 3.3.2 «Ресурси селян: трудові практики та джерела доходів» розглянуто наявні відомості про структуру й динаміку зайнятості сільського населення і на матеріалах фокус-групових дискусій проілюстровано сільську повсякденність у зв'язку із працею і з багатоукладною сільською економікою. Підтверджено, що на індивідуальному рівні габітуальна прив'язаність до землі залишається стійкою і попри раціоналізацію не втрачає своєї внутрішньої скеровувальної ролі.

У підрозділі 3.4 «Практики споживання в сучасному українському селі» розглянуто простори споживання в межах села і в місті, а також практики культурного споживання.

У параграфі 3.4.1 «Простір споживання в селі» перевіряється гіпотеза про те, що споживання добового циклу переважно замкнене в селі, а більш масштабні потреби й особливо послуги задовольняються поза сільським простором. Розглянуто, як функціонують осередки для задоволення споживчих потреб: а) для безпосередньої купівлі/продажу; б) для опосередкованого придбання продукції; в) для задоволення побутових потреб; г) доступність необхідних компонентів для супроводу задоволення потреб. Визначено, що простір споживання відрізняється у мешканців малих і великих сіл. Мешканці малих сіл начебто сприймають ринкові відносини й намагаються саме на цій основі будувати своє споживання, але габітуальні впливи тут значно сильніші, прив'язаність до землі безпосередньо забезпечує їх виживання у складних ринкових умовах, а отже і стиль споживання досить економний, без зайвих витрат.

У параграфі 3.4.2 «Простір споживання в місті» розглянуто практики і сенси споживання, які сільські мешканці реалізують поза межами села. Констатується зменшення необхідності задовольняти повсякденні потреби за межами постійного місця проживання. Мешканці малих сіл усе ще обмежені як у виборі, так і у власній купівельній спроможності, тому їх простір споживання розширюється повільно, але саме це розширення сприяє розвитку різних стильових уподобань.

У параграфі 3.4.3 «Практики культурного споживання» окреслюється специфіка дозвіллевих практик сільських мешканців, доведено, що практики культурного споживання більшою мірою обмежуються особливостями сільського способу життя й ресурсами сіл і меншою мірою – ресурсами самих селян. Найбільший ресурс, який мають мешканці малих сіл у культурному плані, – це Інтернет. Завдяки можливостям мережі нестача задоволення культурних потреб певною мірою компенсується.

У підрозділі 3.5 «На перетині теоретичних моделей та практичних кейсів стилю споживання» зроблено деякі уточнення щодо змістовної характеристики габітусів і з'ясовано, як поєднуються габітуальні впливи із стилями споживання.

Аналіз кейсів, що репрезентують габітуальну модель «біля землі» та «на землі», дає підстави говорити про існування стильових відмінностей у споживанні, які можна виокремлювати, спираючись на існуючі наразі психографічні типології. Можна констатувати, що тип зайнятості якоюсь мірою пов'язаний зі стилем споживання і впливає на формування варіативних стилів у межах загального сільського способу споживання.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано розв'язання наукової проблеми, яка полягає в невідповідності суперечливих теоретичних трактувань щодо розуміння й соціологічної інтерпретації стильового різноманіття реальних споживацьких практик і поведінки мешканців сіл в умовах докорінних змін у сучасному сільському способі життя та неузгодженості методологічного інструментарію, який ґрунтується на цих трактуваннях, що потребує суттєвого переосмислення ключових дослідницьких категорій та наукового обґрунтування концептуального конструкту стилю споживання як показника трансформації сучасного стилю життя сільських мешканців.

Запропоновано підхід до опису повсякденних споживчих практик у просторовому, ситуаційному та стильовому вимірах. Просторовий принцип у дослідженнях стилів споживання дає змогу розглядати простір споживчих практик як такий, що поділений на поля споживання. Ситуативний принцип дає можливість описувати контекст споживчих практик і спрямований здебільшого на змістовний аспект – опис предмета й ситуації споживання.

Стильовий принцип безпосередньо спрямований на опис стилю споживання й опис того, чому і як саме здійснюються споживчі практики.

Доведено, що перехід від провідної форми зайнятості в сільськогосподарському виробництві до багатоукладної експліцитної сільської економіки з комбінаціями форм зайнятості та розвитком нових форм зайнятості поряд із зростанням пропозиції для купівлі товарів на селі і включенням сільських мешканців до загального простору споживання, зокрема через Інтернет та служби доставки, допомогли усунути дефіцитарність сільського споживання і прискорили запозичення нових норм, смаків, зразків споживання. Перехід від моностилю до полістилізму у споживанні сільських мешканців розглянуто в історичному контексті порівняння радянського й сучасного села.

Операціоналізацію та моделювання сільських стилів життя і сільських стилів споживання здійснено в культуральному та габітуальному вимірах.

Використання культурного виміру дало змогу розглянути процес поєднання елементів традиції й модерну в конструюванні сільського стилю життя і запропонувати типологію перехідних стилів (стиль життя максимально віддалених сіл, стиль життя пересічних сіл, стиль життя у приміських селах).

Конструкт стилю життя сільських мешканців концептуалізовано через категорію габітусу, що дало підстави обґрунтовувати взаємозв'язок між соціальною структурою суспільства, стилем життя і характером споживання.

Сільський мешканець формує й наслідує стилі життя через габітуальний вплив соціальної групи, до якої належить або до якої тяжіє відповідно до форм зайнятості. Виокремлено габітус «на землі» як габітус нерозривного особистісного зв'язку із землею, габітус «біля землі», в межах якого зв'язок на індивідуальному рівні зберігається, але втрачає імперативність, і габітус «від землі», де індивідуальний зв'язок із землею втрачається.

Доведено, що сама логіка розгортання досліджень сільських спільнот дає підстави констатувати, що специфіка села як досліджуваного об'єкта і, відповідно, специфіка способу життя мешканців села передбачає об'єднання соціоструктурного, соціокультурного та економічного підходів зокрема через комбінацію кількісних і якісних методів збору даних у дослідженнях сільських спільнот. Аналіз комплексу показників способу життя на основі їх реконструкції з попередніх досліджень села дав можливість виокремити цілу низку ознак специфічно сільського способу життя та позначити напрям його трансформації на основі змін форм зайнятості населення.

З метою комплексної характеристики сучасного сільського способу життя до попередньо виявлених показників додані *оцінки способу життя*, які розгортаються в таких індикаторах, як задоволеність життям, спосіб бажаного життя й уявлення про успіх, характер міжособистісних стосунків і комунікації (соціальна дистанція, ідентичність, довіра оточення), ціннісні орієнтації, мовні практики тощо. Таким чином здійснено операціоналізацію змісту поняття сільського способу життя й опис його феноменології, адаптовано її для вивчення інструментами соціологічних досліджень. Дієвість і можливість застосування показників продемонстровано у статистичних спостереженнях та на наявному емпіричному матеріалі моніторингу Інституту соціології НАНУ.

У результаті розроблено аналітико-теоретичну модель стилів споживання сільських мешканців, яка поєднує такі показники: а) характеристика способу життя; б) габітуси сільського життя; в) ресурси для здійснення споживання, які має сільська спільнота і сам селянин; г) індивідуальні орієнтації у споживанні; д) авторську типологію стилів споживання, в якій представлено насичений, розвинений, дефіцитарний та нерозвинений типи сільського споживання.

У ході емпіричної верифікації моделі підтверджено, що різні конфігурації ресурсів визначають спосіб життя сільських спільнот; виявлено специфіку бюджету часу й ритму життя сільських мешканців та їхній вплив на споживання, виокремлено характерні ознаки споживчих практик селян у просторі міста й визначено характер і можливості розширення простору споживання. Показано, що для дослідження формування споживчих практик селян варто застосовувати на сучасному етапі аналіз споживчої поведінки в координатах «хочу» та «можу», адже стильові відмінності ще не виокремлюються чітко.

З огляду на запропоновані моделі сільських стилів життя розглянуто сільський споживчий габітус та підтверджено існування специфічних конфігурацій споживчих орієнтацій і практик у межах різних форм зайнятості, що підтверджує існування різних стилів споживання у представників різних груп сільської спільноти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Лінцова Н. Зміни у способі життя та стилі споживання селян (кейс сіл Терпіння та Мирне). Соціальні виміри суспільства: Збірник наукових праць. 2019. № 11 (22). С. 383–401.
2. Лінцова Н.Ю. Диференціація сільських стилів життя в умовах соціальних трансформацій. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи.* 2016. Вип. 36. С. 68–74.
3. Лінцова Н.Ю. Ціннісні орієнтації українських селян в умовах соціокультурних трансформацій. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць.* 2014. № 6 (17). С. 34–40.
4. Лінцова Н.Ю. Форми трудової поведінки селян: результати соціологічного дослідження сільського способу життя. *Грані.* 2014. № 8. С. 69–76.
5. Лінцова Н. Категорія споживання: контекстуальний аналіз. *Соціальні виміри суспільства: збірник наукових праць.* 2013. № 5 (16). С. 380–391.
6. Лінцова Н.Ю. Специфіка споживання в умовах сільського способу життя. *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах.* 2012. № 12. С. 83–87.

Статті в наукових виданнях іноземних держав з напрямку, з якого захищається дисертація:

7. Линцова Н.Ю. Модели стилей потребления в трансформирующихся обществах. Социологический альманах : сборник научных статей / Институт социологии НАН Беларуси; под ред. И.В. Котлярова [и др.]. Минск, 2014. Вып. 5. С. 197–205.
8. Лінцова Н.Ю. Трансформація українських селян: сільський спосіб життя і форми трудової поведінки. *Polska i Ukraina w dobie transformacji. Współpraca transgraniczna, innowacje, edukacja i rozwój społeczno-gospodarczy.* Пшемишль, 2014. С. 129–141.

Праці, які засвідчують апробацію результатів дисертації:

9. Лінцова Н.Ю. Якісна стратегія емпіричного дослідження стилю споживання і способу життя сільських мешканців 2012–2018 рр. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: Модернізація суспільства та соціальні технології:* XV Міжнародна науково-практична конференція. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Факультет соціології, 2018. С. 270–271.
10. Лінцова Н.Ю. Досвід дослідження сільського споживання: специфіка повсякденних практик. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання.* III конгрес соціологічної асоціації України: тези доповідей та виступів учасників (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.). Харків, 2017. С. 403–404.
11. Лінцова Н.Ю. Особливості стильової регуляції мешканців сіл. *Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи.* II Конгрес САУ: тези доповідей,

(Харків, 17–19 жовтня 2013 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. С. 109–110.

12. Линцова Н.Ю. Специфика потребления сельских жителей. *VIII Всероссийская научная конференция «Потребление как коммуникация: люди и вещи»*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский государственный университет. 2012. С. 38–39.

АНОТАЦІЯ

Линцова Н.Ю. Споживання в стилі життя сільських мешканців. – Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. – Інститут соціології НАН України, Київ, 2021.

Дисертація присвячена розробленню конструкту стилю споживання як показника трансформації сучасного стилю життя сільських мешканців і емпіричній експлікації основних стилів споживання мешканців сіл.

Операціоналізовано зміст поняття сільського способу життя, проведено змістовну структуруацію показників сільського способу життя й побудовано відповідну систему індикаторів. Виокремлено аграрний, неаграрний та проміжний (комбінований) способи життя, які прямо пов'язані з формами зайнятості. Розглянуто сільський стиль життя в його культуральному й габітуальному вимірах та уточнено зміст габітуального виміру стилів життя відповідно до об'єкта дослідження – сільських мешканців. Виокремлені й описані габітуси сільського стилю життя («на землі», «біля землі», «від землі», «до землі») й уточнена специфіка стилів споживання сільських мешканців у межах кожного габітусу. На основі історичної ретроспективи стилів споживання мешканців сіл на прикладі кейсу села Терпіння (1968, 2014, 2017 рр.) доведено перехід від моностилізму радянського сільського споживання до сучасного полістилізму споживання мешканців сіл. Розроблено аналітико-теоретичну модель стилів споживання сільських мешканців і здійснено її верифікацію на матеріалах авторського емпіричного дослідження із використанням якісної методології й процедур збору даних.

Ключові слова: сільський спосіб життя, споживання сільських мешканців, стилі споживання мешканців сіл, сільський габітус, споживчі практики, форми зайнятості сільських мешканців.

АННОТАЦИЯ

Линцова Н.Ю. Потребление в стиле жизни сельских жителей. – Рукопись. Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.04 – специальные и отраслевые социологии. – Институт социологии НАН Украины, Киев, 2021.

Диссертация посвящена разработке конструкта стиля потребления в качестве показателя трансформации современного стиля жизни сельских жителей и эмпирической экспликации основных стилей потребления жителей сел.

Операционализовано содержание понятия сельского образа жизни, проведена содержательная структуризация показателей сельского образа жизни и построена соответствующая система индикаторов. Выделены аграрный, неаграрный и промежуточный (комбинированный) образы жизни, которые напрямую связаны с формами занятости. Рассмотрен сельский стиль жизни в его культуральном и габитуальном измерениях и уточнено содержание габитуального измерения стилей жизни в соответствии с объектом исследования – сельскими жителями. Выделены и описаны габитусы сельского образа жизни («на земле», «около земли», «от земли», «к земле») и уточнена специфика стилей потребления сельских жителей в пределах каждого габитуса. На основе исторической ретроспективы стилей потребления жителей сел на примере кейса села Терпение (1968, 2014, 2017 г.) доказан переход от моностилизма советского сельского потребления к современному полистилизму потребления жителей сел. Разработана аналитико-теоретическая модель стилей потребления сельских жителей и осуществлена её верификация на материалах авторского эмпирического исследования с использованием качественной методологии и процедур сбора данных.

Ключевые слова: сельский образ жизни, потребление сельских жителей, стили потребления жителей сел, сельский габитус, потребительские практики, формы занятости сельских жителей.

ANNOTATION

Lintsova N.Y. Consumption in the lifestyle of rural residents. – Manuscript. Thesis for a Candidate's degree in sociological sciences on a specialty 22.00.04 – special and branch sociologies. – Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the development of a consumption style construct as an indicator of the rural residents' modern lifestyle transformation and an empirical explication of their main consumption styles.

Content of the rural way of life concept was operationalized and a meaningful structuring of indicators of a rural way of life carried out, a system of indicators of the actual rural way of life in the coordinates of the content (meaningful characteristics of practices), dynamics (dynamics of daily activity) and meaning (subjective assessments of the way of life) has been built. The agrarian, non-agrarian and intermediate (combined) lifestyles are distinguished, which are directly related to the forms of employment.

The rural lifestyle in its cultural and habitual dimensions is considered and the content of the habitual dimension of lifestyles according to the object of research - rural residents - is specified. It is substantiated that the habitual characteristics of the consumption of rural residents are directly related to the nature of work on the land and the attitude of rural residents to the land. Habitus of the rural way of life are identified and described: habitus “on the ground”, habitus “near the ground”, habitus “from the ground” and habitus “to the ground”, and the specificity of the styles of consumption of rural residents within each habitus is clarified. Based on the historical retrospective of the consumption styles of the villagers, using the example of the case of Terpinia village (1968, 2014, 2017), the transition from the monostylism in Soviet rural consumption to the modern polystylism of the consumption of rural residents is proved. An analytical and

theoretical model of the consumption styles of rural residents has been developed and verified on the basis of the author's empirical research using qualitative research methodology and data collection procedures.

Key words: rural lifestyle, rural residents' consumption, rural residents' consumption styles, rural habitus, consumer practices, forms of employment of rural residents.

Лінцова Надія Юріївна

СПОЖИВАННЯ В СТИЛІ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ СІЛ

22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук

Відповідальна за випуск доктор соціологічних наук, професор О.Г. Злобіна